

تدوین مولفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطةی ارزش‌ها و هنجارها برای

دانش‌آموزان دوره‌ی راهنمایی تحصیلی*

بدری شاه طالبی^۱، آذر قلی زاده^۲ و سعید شریفی^۳

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی مولفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطةی ارزش‌ها و هنجارها به روش توصیفی - پیمایشی انجام شده است. جامعه‌ی آماری پژوهش مشتمل بر کلیه اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی منطقه‌ی ۴ و دانشگاه‌های دولتی یزد، اصفهان، تهران، مشهد و شیراز در رشته‌های علوم تربیتی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی بالغ بر ۲۸۳ نفر بوده است^۴. از بین جامعه‌ی آماری با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، متناسب با حجم نمونه، در نرم افزار اکسل تعداد ۱۰۳ نفر به عنوان حجم نمونه در نظر گرفته شدند. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌ی محقق ساخته‌ی تدوین مولفه‌های فرهنگ شهروندی در دو حیطةی ارزش‌ها و هنجارها با مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت بوده است. برای تعیین روایی ابزار پژوهش از روایی صوری، محتوایی و سازه (تحلیل عامل) استفاده شد. اعتبار ابزار اندازه‌گیری با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ معادل ۰/۹۲ برآورد گردید که حاکی از اعتبار بالای ابزار اندازه‌گیری است. تجزیه و تحلیل داده‌ها در دو سطح

۱- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان).

۲- دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان).

۳- نویسنده‌ی مسئول مقاله و دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان). saeed.sharifi2003@gmail.com

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد می‌باشد.

۴- مشخصات برخی از اعضای محترم هیئت علمی دانشگاه‌های آزاد از راه سامانه‌ی اینترنتی پایگاه ملی اعضای هیئت علمی www.ofis.ir و همچنین، www.shirazu.ac.ir دانشگاه شیراز، www.ut.ac.ir دانشگاه تهران و www.yazduni.ac.ir دانشگاه یزد به صورت الکترونیکی در یافت شده است.

آمار توصیفی شامل (میانگین، انحراف معیار و واریانس) و آمار استنباطی شامل تحلیل عاملی، آزمون T تک متغیره و آزمون خی دو برآورد شد. نتایج بدست آمده از پژوهش نشان داد که بعد ارزش‌ها دارای ۱۷ زیر مولفه است که از این میان، "ترجیح مصالح جمعی بر مصالح فردی" با بار عاملی ۰/۷۷ بیش‌ترین ضریب و مولفه‌ی "حفظ محیط زیست" با بار عاملی ۰/۴ کم‌ترین مقدار را به خود اختصاص داده است. در بعد هنجارها بیش‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌های "قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران" و "توانایی اظهار نظر در میان جمع" با بار عاملی ۰/۷۲ و کم‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌ی "مسئولیت‌پذیری" با بار عاملی ۰/۳۱ بوده است. در ابعاد جمعیت شناختی بین نظرات پاسخگویان تفاوتی مشاهده نگردید.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ، شهروندی، فرهنگ شهروندی، ارزش، هنجار.

مقدمه

فرهنگ شهروندی مفهومی نوین است که با ورود به هزاره‌ی سوم اهمیتی ویژه یافته است تا آن‌جا که می‌توان آن را از نوین‌ترین مفاهیم دنیای مدرن تلقی نمود. فرهنگ و شهروندی هر دو از مفاهیم پر مناقشه و جدال، میان صاحب‌نظران این دو حوزه است.

اگرچه از فرهنگ به عنوان سبک کلی زندگی انسانی یاد می‌شود (بنیانیان، ۱۳۸۶؛ صالحی امیری، ۱۳۸۸؛ میلنر و براویت^۱، ۱۳۸۵ و اندرسون و همکاران^۲، ۲۰۰۴)، ولی این سبک کلی که از تعاملات انسانی شکل می‌گیرد از ارزش‌ها و هنجارها که جوهره‌ی فرهنگ هستند، ناشی می‌شود (یونسکو^۳، ۲۰۱۰). رونچی^۴ نیز به این مهم اشاره دارد و از نظام ارزشی، سنتی و رفتاری به عنوان فرهنگ یاد می‌کند (۲۰۰۹). در هر صورت، آنچه روی هم رفته باید در تعاریف فرهنگ در نظر گرفته شود، این است که فرهنگ محصول جمعی انسان‌ها، قابل انتقال و اکتساب، پویا، انعطاف پذیر، برگشت^۵ پذیر و متاثر از محیط است (آشوری، ۱۳۸۰).

فرهنگ شهروندی متاثر از سازه‌ای انسان ساخت و جمعی است که الزاماتی را در قالب ارزش‌ها و هنجارها به زندگی انسانی وارد ساخته است، این الزامات اگرچه در طول تاریخ یکسان نبوده اند،

^۱- Milner and Bravit

^۲- Anderson and et al.

^۳- UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization)

^۴- Alferdo M. Ronchi

^۵- Evolution

ولی سیر تاریخی مفهوم فرهنگ شهروندی نشان‌دهنده‌ی وابستگی معنا و مصداق فرهنگ به ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهروندی بوده است تا جایی که در نظر پست مدرنیست‌ها، انواع شهروندی با ارزش‌های گوناگونی از جمله: شهروند بوم شناختی^۱ (کورتین^۲، ۲۰۰۲)، شهروند جنسی^۳ (لیستر^۴، ۲۰۰۲)، شهروند ناهمگن^۵ (متمایز)، شهروند چند فرهنگی^۶ (جایک^۷، ۲۰۰۲)، شهروند بومی^۸ (آیزین و ترنر^۹، ۲۰۰۲) و شهروند جهانی (جهانوندی)^{۱۰} (لینکلتر^{۱۱}، ۲۰۰۲) شکل می‌گیرد. همچنین، شکل‌گیری انواع شهروند با حقوق و جایگاه‌های متمایز از هم، چون: شهروند اقتصادی وود ویز^{۱۲} (۲۰۰۲)، شهروند اجتماعی روچ^{۱۳} (۲۰۰۲) و شهروند فرهنگی استیونسون^{۱۴} (۲۰۰۳) به اجبار، فرهنگ شهروندی را متاثر از معنای خود می‌کند.

فرهنگ شهروندی در قالب ارزش‌ها و هنجارهایی که بیانگر شیوه‌ی زندگی و شکل دهنده‌ی تعاملات انسانی در بافت نوین زندگی جمعی و روی هم رفته، قابلیت‌های اکتسابی است، تعریف می‌شود (فاطمی نیا، ۱۳۸۶؛ کاوسی و کفاشی، ۱۳۸۷).

دقت نظر در مطالعات شهروندی نشان می‌دهد که ارزش‌های مورد قبول اجتماع انسانی از جمله مهم‌ترین مولفه‌های مشترک مورد مطالعه‌ی متخصصان امر است (گروسمن، ۲۰۰۰). ارزش‌ها اگرچه انتزاعی هستند، اما تقسیم‌بندی‌های متفاوتی دارند. آنچه در حوزه‌ی اجتماعی مورد توجه است، ارزش‌های اجتماعی^{۱۵} است که مورد خواست، وفاق و مطلوب عموم قرار می‌گیرد. ارزش در واقع یک نوع "درجه‌بندی، طبقه‌بندی و امتیاز بندی پدیده از خوب تا بد یا از مثبت تا منفی است" (رفیع پور، ۱۳۸۰ ص ۲۶۹).

¹- Biological Citizenship

²- Deane Curtin

³- Sexual Citizenship

⁴- Ruth lister

⁵- Heterogeneous Citizenship

⁶- Multicultural Citizenship

⁷- Christian joppke

⁸- native citizenship

⁹- Isin and turner

¹⁰- Cosmopolitanism

¹¹- Andrew Linklater

¹²- Anthony woodiwiss

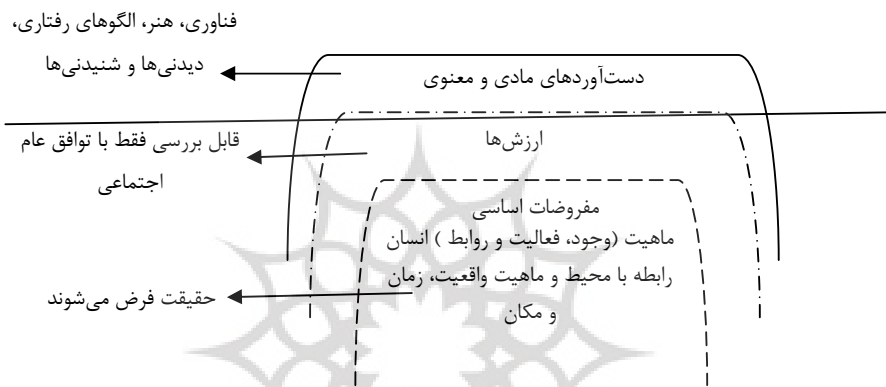
¹³- Maurice roche

¹⁴- Stevenson

¹⁵- Social values

به بیان دیگر، ارزش بار معنایی ویژه‌ای است که انسان به برخی از اعمال، پاره‌ای از حالات و برخی از پدیده‌ها نسبت می‌دهد. ارزش‌ها جوهره و شیرازه‌ی فرهنگ بشمار می‌روند، به زندگی فرد قصد و معنا می‌دهند و نسبی و تابع شرایط فرهنگی‌اند. به بیان دیگر، ارزش به شیوه‌ای از بودن یا عمل که یک شخص یا جامعه به عنوان آرمان^۱ آن را می‌شناسد و اسناد رفتار و عمل شخص یا اشخاصی بدان صورت می‌گیرد، اطلاق می‌شود (هدایت شده، ۱۳۸۰).

ارزش‌ها بر اساس نظر شاین^۲، بر پایه‌ی توافق عام اجتماعی صورت می‌گیرند. این بدان معناست که ارزش چیزی است که از سوی افراد جامعه پذیرش شود و مبنای اصلی آن را مفروضات بنیادین هر جامعه که اساس شکل‌گیری فرهنگ است، می‌داند.

شکل ۱- سطوح سه گانه فرهنگ (فرهنگی و همکاران، ۱۳۸۴ص ۴۲۶)

ارزش‌ها مفهوم‌اند نه واقعیت پس هم نسبی‌اند و هم تا زمانی که عینیت پیدا نکنند، قابل درک و فهم نیستند. ارزش‌ها از آن جهت واجد اهمیت‌اند که هم محتوای هنجارهای اجتماعی^۳ را شکل می‌دهند و هم پایه‌ی ارزیابی ما از پدیده‌های اطرافمان هستند و در واقع تنظیم‌کننده‌ی رفتار انسانی در عرصه‌ی اجتماع‌اند (قلی زاده، ۱۳۸۸).

^۱ - Ideal

^۲ - E.h.Schine

^۳ - Social norms

تقسیم‌بندی ارزش‌ها از دیدگاه‌های متفاوتی صورت گرفته است که در جدول زیر برخی از این تقسیم‌بندی‌ها آورده شده است:

جدول ۱- طبقه‌بندی ارزش‌ها بر اساس نظر صاحب‌نظران (شاه طالبی، ۱۳۸۷)

صاحب‌نظر	طبقه‌بندی ارزش‌ها
هافستد	ارزش‌های موجود: ارزش‌هایی که جامعه‌شناسان آن را مطالعه می‌کنند. ارزش‌های مطلوب: ارزش‌هایی که موضوع اخلاق قرار می‌گیرند.
کلاکهن	ارزش‌های فردی و گروهی، خودی و غیر خودی، جسمی و روحی، کمی و کیفی، عام و خاص، ارزش-های مولد و پذیرنده و ارزش‌های بالقوه و بالفعل.
مایرز و سایرین	ارزش‌های اجتماعی، ارزش‌های دستکاری شده، ارزش‌های تطابقی و ارزش‌های فعال.
پارسونز	ارزش‌های مادر: ارزش‌هایی که مطلوب نهایی‌اند. ارزش‌های ابزاری: ارزش‌هایی که زمینه‌ی دستیابی به ارزش‌های مادر را فراهم می‌کنند.
شیلز	ارزش‌های اساسی: ارزش‌هایی که از قطعیت و اهمیت بالا برخوردارند. ارزش‌های ثانویه: ارزش‌هایی که از اهمیتی کم‌تر برخوردارند و در هنگام تعارض با اهمیت خواهند شد.
ماتیوس	ارزش‌های سازمانی شخصی کشوری و بین‌المللی ارزش‌های استراتژیک (مذهبی، اخلاقی و سیاسی) ارزش‌های حد میانی (فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی) ارزش‌های ملی، قومی، نژادی، حزبی ارزش‌های حد پایین (غریزی، عرفی و محیطی)
آلن بیرو	ارزش‌های اقتصادی: ارزش‌هایی که قانون مشخص‌کننده‌ی آن‌هاست. ارزش‌های اخلاقی: ارزش‌هایی که مربوط به اخلاق در سطوح فردی و اجتماعی است. ارزش‌های سیاسی: ارزش‌هایی که در راستای تحقق اهداف و خدمت به جامعه است.
اندیشمندان اسلامی	ارزش‌های بنیادین ارزش‌های اصولی و کلان ارزش‌های جزئی موردی و اقتضایی ارزش‌های ثابت و متغیر ارزش‌های با مدرک عقلی ارزش‌های با مدرک نقلی

مطالعات شهروندی هر یک بر اساس رویکردی ویژه، به ارزش‌ها پرداخته‌اند. از آنجایی که نمی‌توان مرز مشخص و متمایزکننده‌ای بین ارزش‌های دینی-مذهبی و ارزش‌های رایج و مطلوب یک جامعه از یک سو و هنجارهای موجود از سوی دیگر ترسیم نمود، در بیش‌تر مطالعات این

همپوشانی ملاکی وجود دارد. پژوهشگران در حوزه‌ی مطالعات شهری به ارزش‌های فردی (آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۵)، ارزش‌های شهری و اجتماعی (فتحی و چوکده، ۱۳۸۵)، ارزش‌های جهانی (لطف آبادی، ۱۳۸۵) و ارزش‌های ملی (صالحی امیری، ۱۳۸۸) پرداخته‌اند. برخی از ارزش‌های مورد مطالعه در حوزه‌ی شهروندی در جدول زیر آمده است.

جدول ۲- برخی از ارزش‌های مورد مطالعه در حوزه‌ی شهروندی

مطالعات	ارزش‌ها
مهر محمدی، ۱۳۷۷	احترام به اخلاقیات، تمایل به بیان اندیشه، روحیه‌ی پرسشگری، تمایل به تفکر خلاق، خودارزشمندی
آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۵	مهربانی، بینش، مسئولیت‌پذیری، انگیزه‌ی پیشرفت، خود شناسی، نظم، اراده، امید و...
جوکواک ۲۰۰۷	صداقت، اعتماد، ثبات قدم، آزادی و...
یونسکو ۲۰۱۰	حقوق بشر، گفتگو، استقلال، صلح، عدالت و...

ارزش‌های اجتماعی هر جامعه از راه هنجارهای اجتماعی آن تحقق می‌یابد. هنجار به زبان لاتین و یونانی به معنی "مقیاس"^۱ است. هنجارها قواعد و رهنمودهای مشترکی هستند که رفتار مناسب را در وضعیتی معین مقرر می‌دارند، هنجارها تعیین می‌کنند که مردم چگونه در شرایط معین در یک جامعه خاص باید رفتار کنند. فایده‌ی این استاندارد رفتاری آن است که به بقای الگوهای روابط متقابل اجتماعی و شیوه‌های انجام امور کمک می‌کند بر این اساس، "نرم اجتماعی" چند مشخصه دارد: قاعده و استاندارد رفتار اجتماعی که تنظیم‌کننده‌ی روابط اجتماعی، فعالیت مشترک و کنش اجتماعی است، موجب رعایت حقوق اکثریت می‌شود و در صورت پیروی نکردن، مجازات در پی دارد (قلی زاده، ۱۳۸۸، ص ۸۲).

لاوتمن^۲، در یک بررسی عمیق از ۱۶۸ دانشمند علوم اجتماعی، تفاوت‌ها و وجوه اشتراک مفاهیم ارزش و هنجار را تشریح نمود و نشان داد که این واژه‌ها، هر بار از سوی دانشمندان گوناگون، با فضای مفهومی نسبتاً متفاوت، مورد استفاده قرار گرفته است (تاجیک، ۱۳۸۷). از «نقش‌های عرفی رفتاری که تعیین‌کننده‌ی تعاملات ما در مقابل سایرین است» نیز به عنوان هنجار یاد می‌شود (استیون و لورنس^۳، ۲۰۰۸، ص ۲).

^۱ - Norm

^۲ - Lovtman

^۳ - Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume

آنچه که از آن به هنجار تعبیر می‌شود، در واقع چیزی متفاوت از ارزش‌های یک جامعه نیست بلکه شکل عینیت یافته برای تحقق ارزش‌های اجتماعی است. اگر ارزش‌ها را مفهوم و باور در نظر بگیریم، هنجارها را شکل، خطوط راهنما و روش و قواعد دست‌یابی به ارزش‌ها می‌توان در نظر گرفت. ارزش‌ها و هنجارها، بخشی از عناصر غیر مادی فرهنگ‌اند. عناصر مادی و غیر مادی فرهنگ به گونه‌ی مداوم در حال تغییر هستند؛ اگر چه سرعت تغییرات عناصر مادی در طول زمان بیش‌تر است، اما تغییر هر دو عنصر بر یکدیگر اثرگذار است و در پی آن، مجموعه‌ها^۱ و حوزه‌های فرهنگی^۲ نیز تغییر می‌کند. هنجارها^۳ شکل عینی، بیرونی و محسوس ارزش‌ها^۴ هستند در حالی که ارزش‌ها مفهوم‌اند و نوعی درجه‌بندی ذهنی تلقی می‌شوند و انتزاع^۵ آن از هنجارها در واقع امکان ندارد و باعث بی‌معنایی هنجار در سطح جامعه می‌گردد (قلی زاده، ۱۳۸۸)، لذا ارزش‌ها و هنجارها در هر سطح فردی، گروهی، ملی، جهانی و... که باشند، در کنار هم معنا می‌یابند. مطالعات انجام شده در حیطه‌ی فرهنگ شهروندی، هر یک بر برخی از هنجارهای اجتماعی تاکید کرده‌اند. برخی از هنجارهای مطالعه شده در حوزه‌ی شهروندی به شرح زیر می‌باشند:

جدول ۳- برخی از هنجارهای‌های مورد مطالعه در حوزه‌ی شهروندی

مطالعات	هنجارها
آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۵	صداقت، رعایت نظم اجتماعی، احترام متقابل، امانت داری، اعتماد متقابل، توانایی انتقاد، پذیرش دیگران، شجاعت خیر خواهی، بصیرت اجتماعی، حفظ محیط زیست، پایبندی به تعهدات، رقابت، مسالمت، دوست یابی.
کافی و لیبی ۲۰۰۹	مشارکت (سیاسی)، عضویت داوطلبانه در انجمن‌ها، آموزش، اعتماد اجتماعی، الزام به قانون و....

مبانی نظری مرتبط با این پژوهش نشان می‌دهد که پژوهشگران در حوزه‌ی مطالعات شهروندی در حیطه‌ی مطالعات خود به ارزش‌هایی چون مهربانی، بینش، مسئولیت‌پذیری، انگیزه‌ی پیشرفت، نظم، خود شناسی، اراده، امید و... به عنوان ارزش و صداقت، رعایت نظم اجتماعی، احترام متقابل، امانت داری، اعتماد متقابل، توانایی انتقاد، شجاعت خیر خواهی، پذیرش دیگران، بصیرت اجتماعی، حفظ محیط زیست، پایبندی به تعهدات، رقابت، مسالمت، دوست یابی به عنوان هنجار اشاره

¹- Collections

²- Cultural area

³- Norms

⁴- Values

⁵- Secession

کرده‌اند. آشتیانی و همکاران (۱۳۸۵)، فتحی و همکاران (۱۳۸۵)، مهر محمدی (۱۳۷۷)، لطف آبادی (۱۳۸۵)، صالحی امیری (۱۳۸۸) و کفاشی و همکاران (۱۳۸۷) نیز در پژوهش‌های خود به بررسی ارزش‌های ملی، جهانی، هنری، اجتماع شهری و... پرداخته‌اند. گروسمن (۲۰۰۰) ارزش‌ها و هنجارهای شهروندی را متفاوت و تابع شرایط حاکمیت دانسته است. همچنین، دالتون (۲۰۰۸) دو بخش وظیفه‌ی^۱ شهروندی و تعهد^۲ شهروندان را به عنوان مولفه‌های اصلی شهروندی بر می‌شمارد؛ وی بر این باور است که این هنجارها و دسته‌بندی‌ها در کشورهای گوناگون با توجه به فرهنگ‌ها و نگرش‌ها با یکدیگر متفاوت است.

در پژوهشی برای تعیین هنجارهای شهروندی در اروپای شرقی^۳، هنجارهایی مثل فعالیت داوطلبانه در انجمن‌ها، فعالیت‌های سیاسی و استقلال اندیشه به عنوان وظیفه‌ی شهروندی و تعهد و الزام به قانون و همچنین، رای دادن در انتخابات به عنوان تعهد شهروندی دسته بندی شد. نتایج نشان داد که برخی از کشورها برای هنجارهایی مثل ازدواج، اعتماد به نهادها، اعتماد اجتماعی، دینداری، آموزش در سطوح چندگانه و موقعیت شغلی اهمیتی بیش‌تر قایلند (کافی و لیپی^۴، ۲۰۰۹). ارزش‌ها در قالب مسئولیت‌های اخلاقی، امروزه از مرزهای ملی فراتر رفته است تا جایی که مسئولیت‌های اخلاقی وجه جهانی پیدا کرده است. پاسخگویی در برابر مسایل زیست محیطی از جمله‌ی این مسئولیت‌هاست (فالکوئیست^۵، ۲۰۰۸). از جمله ارزش‌هایی که یونسکو باید آموزش دادن آن باور دارد، می‌توان به برابری اجتماعی و صلح^۶، توسعه‌ی مناسب^۷، گفتگو^۸، دموکراسی^۹، حقوق بشر^{۱۰}، استقلال^{۱۱} و عدالت اجتماعی^{۱۲} اشاره کرد (یونسکو، ۲۰۱۰). جو کواک^{۱۳} (۲۰۰۷) ارزش‌هایی همچون وفاداری، صداقت، ثبات قدم، اعتماد، قدرت تحمل، مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاقی و ادبیات سیاسی را بخشی از خصلت‌های شهروندی می‌داند.

^۱ Citizen duty

^۲ -Citizenship engaged

^۳ - Citizenship Norms in Eastern Europe

^۴ -Hilde Coffe' Tanja van der Lippe

^۵ - Jessica Nihle'n Fahlquist

^۶ - Social equity and peace

^۷ - Appropriate development

^۸ -Dialogue

^۹ - Democracy

^{۱۰} -Human right

^{۱۱} -Independency

^{۱۲} - Social justice

^{۱۳} - Joo Kwak, Duck

همچنین، گیبسون^۱ (۲۰۰۹) بسط اخلاقی ارزش‌هایی چون مهربانی و دوستی، اعتماد و صداقت را به عنوان مبنایی جهت توسعه‌ی سریع دانش و مهارت‌ها در قرن بیست و یکم و فرآیند جهانی‌شدن به دانش آموزان می‌داند. اسکوجن^۲ (۲۰۱۰) همچنین، در فرآیند آموزش شهروندی بر این باور است که باید بین ارزش‌هایی همچون آزادی و مسئولیت‌پذیری در فرآیند تربیت نسل آینده نوعی تعادل برقرار شود و از آن به عنوان ارزش یاد می‌کند.

هدف‌های پژوهش

- ۱- تدوین مولفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطه‌ی ارزش‌ها.
- ۲- تدوین مولفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطه‌ی هنجارها.
- ۳- تعیین تناسب مولفه‌های تدوین شده با اهداف فرهنگ شهروندی از دیدگاه متخصصین.

روش پژوهش، ابزار پژوهش، جامعه‌ی آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

روش پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی بود. ابزار اندازه‌گیری پژوهش، پرسشنامه‌ی محقق ساخته‌ی فرهنگ شهروندی (بدست آمده از بررسی کتابخانه‌ای با مراجعه به پژوهش‌های صورت گرفته در این رابطه همچنین، پیشنهادهای پژوهشگران در این حوزه) بر اساس طیف ۵ درجه‌ای لیکرت بود که اعتبار صوری آن بر اساس نظر متخصصین موضوعی و پیشینه‌ی پژوهش تایید و اعتبار سازه‌ی آن با استفاده از تحلیل عاملی تایید گردید. همچنین، پایایی ابزار پژوهش با استفاده از آلفای کرونباخ با ضریب ۰.۹۲ مورد تایید قرار گرفت که نشانگر اعتبار بالای ابزار است. جامعه‌ی آماری در این پژوهش تمامی متخصصان موضوعی از اساتید دانشگاه‌های آزاد منطقه‌ی چهار، دانشگاه تهران، شیراز، اصفهان، یزد و مشهد در رشته‌های جامعه‌شناسی، علوم تربیتی و روان‌شناسی به تعداد ۲۸۳ نفر بوده‌اند (تاکید بر انتخاب رشته‌های یادشده ناشی از این است که بررسی‌های پژوهشگر نشان داد اساتید با این تخصص در حیطه‌ی فرهنگ شهروندی کار کرده‌اند). در این پژوهش بر اساس فرمول تعیین حجم نمونه، تعداد ۱۰۳ نفر به روش تصادفی طبقه‌ای متناسب با حجم، با استفاده از نرم افزار اکسل برای شرکت در این پژوهش انتخاب شدند، از تی تک متغیره بمنظور مقایسه‌ی میانگین‌ها با میانگین فرضی ۳ در طیف لیکرت، از تحلیل واریانس یک‌طرفه در مورد بررسی تفاوت بین گروهها و از تحلیل عاملی برای پی‌بردن به اجزای زیر بنایی

¹ - Gibson, Kay L

² - Rochelle skogen

یک مولفه استفاده شده است (خاکی، ۱۳۸۶). همچنین، از تحلیل عاملی در بخش روایی سازه، آزمون‌های کیزر - مایر- اولکین^۱ جهت بررسی کفایت تعداد نمونه، آزمون کروی بارتلت^۲ معنی‌داری همبستگی داده‌ها و آزمون تعقیبی ال اس دی^۳ نیز بمنظور بررسی این که تفاوت در مورد کدام یک از گروه‌ها معنادار است، بکار برده شده است (افشین نیا، ۱۳۸۴).

یافته‌های پژوهش

جدول ۱ مولفه‌های تدوین شده در دو حیطه‌ی ارزش‌های فردی-جمعی (مولفه‌های شماره‌ی ۱ تا ۱۷) و هنجارها (مولفه‌های شماره‌ی ۱۸ تا ۳۲) و بارهای عاملی اختصاص یافته به هر یک از عوامل را نشان می‌دهد.

^۱ -Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (KMO)

^۲ -Bartlett's Test of Sphericity

^۳ - LSD

جدول ۴- توزیع فراوانی نظر پاسخگویان و بار عاملی بر حسب زیر مولفه‌های موجود

بار عاملی	مقادیر				زیر مولفه‌های ارزش‌ها	
	کاملاً مخالف	مخالف	بی نظر	موافق		
۰/۳۷۳	۰/۱	۰/۱	*	۰/۴۸	۰/۵۰	۱.شناخت خود
۰/۴۴۵	*	*	*	۰/۱۸	۰/۸۲	۲.تسهیل و مدارا
۰/۴۳۸	*	*	۰/۱	۰/۱۶	۰/۸۳	۳.درستکاری
۰/۷۷۱	*	*	۰/۵	۰/۴۶	۰/۴۹	۴.ترجیح مصالح جمعی بر منافع فردی
۰/۵۵۷	*	*	۰/۹	۰/۳۳	۰/۵۸	۵.همدلی
۰/۷۲۶	*	*	۰/۱	۰/۳۹	۰/۷۰	۶.سعای صدر
۰/۶۸۱	۰/۱	*	*	۰/۲۳	۰/۷۶	۷.پرورش اعتماد به نفس
۰/۴۸۱	*	*	۰/۶	۰/۲۶	۰/۶۸	۸.ترویج روحیه‌ی پرسشگری
۰/۵۰۲	۰/۱	*	۰/۱	۰/۳۵	۰/۶۳	۹.احسان و رافت
۰/۵۳۷	*	۰/۴	۰/۲۲	۰/۳۴	۰/۴۰	۱۰.ساده زیستی
۰/۱۰۲	*	۰/۱	۰/۶	۰/۲۲	۰/۷۱	۱۱.عفو- گذشت
۰/۱۷۵	*	*	۰/۲	۰/۱۹	۰/۷۹	۱۲.توانایی اقرار به اشتباهات
۰/۴۳۰	*	*	۰/۳	۰/۷	۰/۹۰	۱۳.احترام به پیمان‌ها
۰/۴۴۸	*	*	۰/۳	۰/۱۶	۰/۱۸	۱۴.خود نظم دهی
۰/۴۶۸	*	۰/۱	۰/۳	۰/۲۲	۰/۷۴	۱۵.راهنمایی و مشاوره به جای توبیخ و سرزنش
۰/۴۰۹	*	*	۰/۲	۰/۷	۰/۹۱	۱۶.حفظ محیط زیست
۰/۱۰۲	*	*	۰/۲	۰/۷	۰/۹۱	۱۷.قانون مداری
۰/۳۱۹	*	*	۰/۱	۰/۲۴	۰/۷۵	۱۸.مسئولیت پذیری
۰/۳۷۲	*	*	*	۰/۱۴	۰/۸۶	۱۹.رعایت حقوق دیگران
۰/۵۵۶	*	*	۰/۱	۰/۱۷	۰/۸۲	۲۰.فرهنگ زندگی با دیگران (فرهنگ آپارتمان نشینی)
۰/۴۵۷	*	*	۰/۳	۰/۱۹	۰/۷۸	۲۱.توانایی برقراری ارتباط با دیگران
۰/۴۷۴	*	۰/۱	۰/۳	۰/۱۸	۰/۸۵	۲۲.فرهنگ استفاده از امکانات شهری
۰/۵۶۹	*	۰/۲	۰/۱	۰/۲۲	۰/۷۵	۲۳.پذیرش نقد دیگران
۰/۵۸۰	*	۰/۳	۰/۹	۰/۲۵	۰/۶۳	۲۴.مهارت ارزیابی معقول از دیگران
۰/۶۸۲	۰/۲	۰/۳	۰/۵	۰/۲۲	۰/۲۳	۲۵.روش‌های پرهیز از مجادله با گروه‌ها
۰/۷۰۹	*	*	۰/۲	۰/۱۷	۰/۸۱	۲۶.رعایت آداب معاشرت
۰/۷۲۸	۰/۱	*	۰/۱	۰/۲۶	۰/۷۲	۲۷.قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران
۰/۷۲۴	*	۰/۲	۰/۲	۰/۲۲	۰/۷۶	۲۸.توانایی اظهار نظر در میان جمع
۰/۴۹۱	۰/۱	*	۰/۳	۰/۱۷	۰/۷۹	۲۹.تقویت روحیه‌ی مشارکت پذیری
۰/۳۷۶	۰/۱	۰/۱	۰/۳	۰/۲۰	۰/۷۵	۳۰.شناخت مقتضیات زندگی شهری
۰/۵۹۴	*	۰/۱	۰/۵	۰/۲۸	۰/۶۶	۳۱.چگونگی گذران اوقات فراغت
۰/۵۳۶	*	۰/۱	۰/۲	۰/۱۶	۰/۸۱	۳۲.رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی

نتایج بدست آمده از تحلیل عاملی نشان می‌دهد که در بعد ارزش‌ها بیش‌ترین ضریب عاملی مربوط به مولفه‌ی چهارم " ترجیح مصالح جمعی بر منافع فردی " با بار عاملی ۰/۷۷ و مولفه‌ی " حفظ محیط زیست " با بار عاملی ۰/۴ کم‌ترین مقدار را به خود اختصاص داده است. در بعد هنجارها، بیش‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌های " قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران " و " توانایی اظهار نظر در میان جمع " با بار عاملی ۰/۷۲ و کم‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌ی " مسئولیت‌پذیری " با بار عاملی ۰/۳۱ بوده است. جدول بالا همچنین، نشان می‌دهد از مجموع ارزش‌های موجود، مولفه‌های شماره‌ی ۱، ۱۱، ۱۲ و ۱۷ حذف گردیده اند این در حالی است که تمامی هنجارها با بار عاملی متوسط به بالا مورد تایید قرار گرفته اند.

جدول ۵- آزمون KMO و بارتلت (ضریب خی دو) در حیطةی ارزش‌ها

مقیاس تناسب نمونه گیری KMO		۰/۸۰۳
۶۲۸/۶۲۸	خی دو	
۱۳۶	درجه‌ی آزادی	آزمون کروی بارتلت
۰/۰۰	سطح معنا داری	

جهت تعیین تناسب نمونه‌گیری و در پاسخ به سوال سوم پژوهش از آزمون‌های کیزر - مایر و اولکین و آزمون کروی بارتلت^۱ (سطح معنی‌داری این آزمون با سطح معنی‌داری خی ۲ قضاوت می‌شود) استفاده شده است. مقدار آزمون کیزر- مایر و اولکین، همواره بین ۰ و ۱ می‌باشد و در صورتی که این مقدار کم‌تر از ۰/۵۰ باشد، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهد بود و اگر مقدار آن بین ۰/۵۰ تا ۰/۶۹ باشد، با احتیاط بیش‌تر می‌توان به تحلیل عاملی پرداخت، اما در صورتی که این مقدار بیش‌تر از ۰/۷۰ درصد باشد، همبستگی موجود میان داده‌ها برای تحلیل داده‌ها مناسب خواهد بود. بر این اساس، نتایج جدول ۲ بیانگر آن است که مقدار KMO در بعد ارزش‌ها برابر ۰/۸ و نشان‌دهنده کفایت نمونه‌گیری بوده است. همچنین، نتایج آزمون خی دو نشان می‌دهد که امکان انجام تحلیل عاملی روی مولفه‌های ارزشی وجود داشته است.

^۱ -Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (KMO) & Bartlett's Test of Sphericity.

جدول ۶- آزمون KMO و بارتلت (ضریب خی دو) در حیطه هنجارها

مقیاس تناسب نمونه‌گیری KMO		۰/۸۶۸
۷۹۷/۷۸۹	خی دو	آزمون کروی بارتلت
۱۳۶	درجه‌ی آزادی	
۰/۰۰	سطح معناداری	

نتایج جدول بیانگر آن است که مقدار KMO در بعد هنجارها برابر ۰/۸۶ است که نشان‌دهنده‌ی کفایت نمونه‌گیری بوده است. همچنین، نتایج آزمون خی دو نشان می‌دهد که امکان انجام تحلیل عامل روی مولفه‌های هنجارها وجود داشته است.

جدول ۷- میانگین و انحراف معیار متغیر ارزش‌ها و هنجارها

مقادیر	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای میانگین
هنجارها	۱۰۰	۴/۵۶	۰/۳۹	۰/۰۳۹
ارزش‌ها	۱۰۰	۴/۱۷	۰/۴۸	۰/۰۴۸

نتایج جدول ۴ نشان‌دهنده‌ی میانگین نظرات پاسخگویان نسبت به هر یک از مولفه‌های مطرح در پژوهش است. بر این اساس، هر چه میانگین بالاتر و انحراف معیار پایین‌تر باشد، میان مولفه‌های موجود توافق بیشتری وجود دارد. انحراف از معیار مطرح شده (که ناشی از خطای میانگین است) جدول ۷ همچنین، نشان‌دهنده‌ی تجانس بالا بین مولفه‌های پژوهش است. میانگین بدست آمده برای مولفه‌ی ارزش‌ها ۴/۴۵۶ و برای مولفه‌ی هنجارها ۴/۱۷ می‌باشد.

جدول ۸- آزمون T با میانگین فرضی ۳

مقادیر	مقدار T	میانگین فرضی برابر ۳		
		درجه‌ی آزادی	سطح معناداری	تفاوت میانگین
هنجارها	۳۹/۵۱	۹۹	۰/۰۰	۱/۵۶
ارزش‌ها	۲۴/۲۶	۹۹	۰/۰۰	۱/۱۷

نتایج جدول ۸ نشان می‌دهد که تفاوت میانگین هر یک از مولفه‌های یاد شده بالاتر از میانگین فرضی ۳ است و تفاوت میانگین بالا نشان‌دهنده‌ی این است که مولفه‌های مورد نظر از نظر اعضای هیئت علمی ارزش‌های بالایی دریافت کرده‌اند؛ همچنین، مقدار T محاسبه شده نسبت به جدول در سطح ($P < .001$) معنادار است.

در سایر متغیرهای جمعیت شناختی از قبیل: سن، جنسیت، رتبه‌ی دانشگاهی، سابقه‌ی تدریس، سطح آشنایی و مقدار T محاسبه شده حاکی از این مطلب است که هیچ تفاوت معنا داری از نظر پاسخگویان نسبت به متغیرهای ارزشی و هنجاری مشاهده شده، وجود ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری

آموزش فرهنگ شهروندی، رویکردی نوین است که بیش‌تر کشورهای توسعه‌یافته بدان پرداخته‌اند و نتایج موثر آن بر توسعه‌ی پایدار کشور، رفاه و پیشرفت‌های فرهنگی و اجتماعی باعث شده که کشورهای در حال توسعه ضرورت آن را درک نموده و زمینه‌ی تحقق آن را فراهم نمایند. درک شایسته از میراث فرهنگی یک کشور و نیاز نسل‌های حاضر و آینده در پرداختن به این مسئله بسیار اهمیت دارد چرا که وابستگی فرهنگ شهروندی به تربیت انسانی است که موجب شکوفایی و توسعه‌ی همه جانبه‌ی جوامع می‌شود.

پرداختن به مقوله‌ی فرهنگ شهروندی به درک درست مسایل اجتماعی و فرهنگی عدیده در قالب میراث فرهنگی یک کشور بستگی تام دارد. تطابق محتوا و آموزه‌های فرهنگ شهروندی با ارزش‌ها و هنجارهای جامعه از جمله مهم‌ترین عامل‌ها در راستای تربیت نسل آتی و شهروند مسئولیت‌پذیر است. ارزش‌ها و هنجارها در مطالعات شهروندی از اهمیت بالای برخوردار است چرا که انتقال ارزش‌های مورد قبول اجتماع با رویکردی محافظه‌کارانه به نسل پسین به عنوان مهم‌ترین اصل پذیرفته شده در رویکرد انتقال فرهنگی قلمداد می‌گردد؛ حال آن‌که در تعبیر پویا، حق با هم بودن و در کنار هم متفاوت بودن مبتنی بر ارزش‌ها و هنجارهای مشترک، به عنوان یک اصل پذیرفته می‌شود (قلتاش، ۱۳۸۸).

آموزش فرهنگ شهروندی خاصه برای کودکان و نوجوانان باید با در نظر گرفتن مسایلی که برای شکل‌گیری شخصیت و هویت که مبتنی بر ارزش‌ها و اصول اخلاقی و مبانی ارزشی در روابط اجتماعی است، متناسب باشد (ربانی و همکاران، ۱۳۸۶).

در بیان مفهومی ارزش، نظرات متفاوتی وجود دارد، اما به هر جهت ارزش، تفکرات و احساس عمیق و ریشه‌داری است که به رفتار جمعی افراد متعلق به یک فرهنگ معنا می‌بخشد و بنا به اعتقاد روشه، خاص، متعلق به یک مقطع تاریخی، متغیر نسبت به زمان و متفاوت در هر جامعه‌ای، تعریف می‌شود (افقی و صادقی، ۱۳۸۸).

نتایج بدست آمده از پرسش نخست پژوهش، مبنی بر این که فرهنگ شهروندی در حیطه‌ی ارزش‌ها از چه مولفه‌هایی برخوردار است، نشان داد که با توجه به مبانی نظری موجود، در حدود هفده مولفه، مولفه‌های ارزش‌ها در بعد فرهنگ شهروندی را تشکیل می‌دهند. نتایج بدست آمده از

این پرسش پژوهش با پژوهش‌های لطف آبادی (۱۳۸۵)، در قالب ارزش‌های فردی، آشتیانی و همکاران (۱۳۸۵) با زیر مولفه‌هایی چون شناخت خود، نظم، صداقت و... همچنین، در قالب ارزش‌های شهری با پژوهش فتاحی و همکاران (۱۳۸۵) هم‌راستا است. در حوزه‌ی پژوهش‌های خارجی می‌توان به پژوهش‌های یونسکو در حوزه‌ی پذیرش تفاوت‌های فرهنگی و کاهش تعارض‌های میان فردی و پذیرش اقلیت‌ها اشاره کرد (۲۰۱۰، b). در بیش‌تر کشورها تفاوت‌های بسیاری در ارزش و هنجارها مشاهده می‌شود چرا که بنا به نظر ادگار شاین تفاوت ارزش‌ها به تفاوت در مفروضات بنیادین بر می‌گردد. این تفاوت تا جایی است که مفاهیمی چون هم‌جنس‌بازی و ازدواج با هم‌جنس در آمریکا، در قالب ارزش مورد مطالعه قرار می‌گیرد (کرتز نر و هرت^۱، ۲۰۰۶). البته، حوزه‌ی تقسیم‌بندی ارزش‌ها متفاوت است؛ ارزش‌ها در ابعادی همچون هویت ملی و جهانی در قالب وطن دوستی، ارزش‌های نژادی و قومی، اصالت خانوادگی و ارزش‌های سیاسی هت و تیلی^۲ (۲۰۰۵) و مدارنو^۳ (۲۰۰۵) در مطالعات شهروندی لحاظ می‌شود.

در زیر پرسش نخست مولفه ترجیح مصالح جمعی بر منافع فردی با بار عاملی ۰/۷۷ بیش‌ترین ضریب عاملی را به خود اختصاص داده است. ترجیح مصالح جمعی بر منافع فردی، ارزشی مهم از ارزش‌ها و ایدئولوژی تعالیم عالی‌های اسلام است. این ارزش باعث تقویت روحیه‌ی جمع‌گرایی ملی که خود منجر به انسجام شهری و ملی و کاهش تعارضات اجتماعی می‌شود، کمک شایان توجهی می‌کند. ایران و بیش‌تر کشورهای شرقی، با تاثیرپذیری از فرهنگ شرقی به ارزش‌ها و مصالح جمعی پایبندی بیش‌تری نسبت به منافع فردی نشان می‌دهند. هر چند زندگی انسان یک زندگی جمعی است، با این حال، هر فرد یک وجهه‌ی فردی و یک وجهه‌ی جمعی دارد؛ همان گونه که هر فرد به لحاظ هویت فردی از کرامت برخوردار است و نیازها و خواسته‌هایی دارد، جامعه‌ی انسانی نیز به لحاظ هویت جمعی، کرامت دارد و از حقوق و شئونی برخوردار است. به بیان دیگر، جامعه در مقابل فرد یک مفهوم اعتباری محض نیست که در آن صرفاً مجموع افراد دیده شود بلکه جامعه نیز دارای هویت است. توجه به حوزه‌ی همبستگی فرد با جامعه این موضوع را آشکار می‌سازد که فرد بدون جمع، بی‌هویت و هیچ است و اگر چنین آگاهی‌ای توأم با مسئولیت برای افراد حاصل شود، قطعاً مصالح جمع را بر منافع خود ترجیح خواهد داد. از عامل‌های تقدم مصالح جمعی بر منافع فردی، آگاهی افراد از مقام انسانی و جایگاه خود در زندگی اجتماعی است. انسان باورمند به کرامت انسانی، هیچ‌گاه به خود اجازه نخواهد داد که برای مصالح شخصی، حقوق

^۱ - Gilbert Herdt, Robert Kertzner

^۲ - Heath. Antony F; Tilley. James

^۳ - Medarno, JUAN DÍEZ

دیگران را ضایع کند. نکته‌ی مهم آن که منافع فردی تک تک افراد یک جامعه، هنگامی که در نقطه‌ای به نام جامعه و یا حکومت جمع می‌شوند، با هم تزاخم (درگیری) پیدا می‌کنند. پایبندی به اصل کرامت انسانی و اهمیت قایل‌شدن برای آن، زمینه را برای حل این تعارض فراهم می‌آورد. از این رو پرداختن به موضوع آموزش تکریم هویت جمعی ضمن عنایت به هویت فردی در فرهنگ شهروندی از جایگاهی ویژه برخوردار است.

نتایج بدست آمده از پرسش دوم پژوهش، یعنی فرهنگ شهروندی در حیطةی هنجارها از چه مولفه‌هایی برخوردار است؟ نشان داد که بیش‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌های " قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران " و " توانایی اظهار نظر در میان جمع " با بار عاملی ۰/۷۲ و کم‌ترین بار عاملی مربوط به مولفه‌ی " مسئولیت‌پذیری " با بار عاملی ۰/۳۱ است.

در بین مولفه‌های مطرح شده، مولفه‌ی قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران بیش‌ترین بار عاملی را در بخش هنجارها به خود اختصاص داده است. در تفسیر این یافته می‌توان این گونه استنتاج نمود که تغییرات و تحولات هزاره‌ی سوم، پدیده‌های نوینی از جمله پدیده‌ی تکثر فرهنگی، چند فرهنگی و معمای گوناگونی افراد را پدید آورده است. پیدایش چند فرهنگ‌گرایی سناریوی عصر حاضر است. نقطه‌ی مقابل این پارادایم، انسجام و همگرایی کلی است. تغییرات و تحولات نوین این الزام را بوجود آورده است که سیاست‌های چند فرهنگی باید جایگزین سیاست‌های الگوی واحد گردد. در جوامع امروز، تفاسیر کثرت‌گرایانه از تعلق ملی و تنوع قومی - فرهنگی و ادغام به عنوان سیاست برتر پذیرفته شده و مدیریت بر کثرت‌ها جایگزین مدیریت منسجم، هماهنگ و همگون شده است. منطقه‌ی کثرت در دنیای امروز منطقه‌ای امن بین دو منطقه‌ی نسبت‌گرایی محض و مطلق‌گرایی محض بشمار می‌آید. اگر چه پدیده‌ی تکثر فرهنگ‌ها نتایج مثبت برای جوامع به همراه می‌آورد، اما بدیهی است در چنین حالتی، تعارض و کشمکش نیز بخش جدایی‌ناپذیر رویدادهای فرهنگی خواهد بود. برای رویارویی صحیح با این پدیده، لازم است افراد به فن و هنر برخورد با تعارض مجهز باشند. از این رو، لازم است شهروند امروز قادر باشد برای حل تعارضات با رویکردهای علمی حل تعارض آشنا شده و بتواند بین تعارضات گوناگون ناشی از تکثر، نزدیکی و وفاق ایجاد کرده زمینه‌ی امتزاج دیدگاه‌ها و در پی آن رفع سوء تفاهم‌ها در بستر گفت‌وگو میان فردی را فراهم آورد. مولفه‌ی دیگری که در این حوزه بار عاملی بالایی را به خود اختصاص داده است، توانایی اظهار نظر در میان جمع می‌باشد. این هنجار برخاسته از روحیه‌ی اعتماد به نفس فردی، خود‌کنترلی و خود‌تنظیمی است.

برخوردای از قدرت استدلال منطقی، روحیه‌ی نقد‌پذیری و مورد نقد واقع شدن، پرسشگری و چالشگری، برخورداری از توانایی مقایسه و استخراج نقاط مشترک و وجوه تفاوت از دیگر ویژگی‌هایی

است که فرد را به هنر اظهار نظر در میان جمع مجهز می‌کند؛ بدیهی است این وظیفه بر عهده‌ی نظام‌های آموزشی است که با طراحی و مداخلات آموزشی بهنگام زمینه‌ی تجهیز دانش‌آموزان به این مهارت را فراهم آورند.

منابع

- آشتیانی، ملیحه. فتحی، کورش و یمنی، محمد. (۱۳۸۵). لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه‌ی درسی برای تدریس در دوره دبستان. فصلنامه‌ی نوآوری‌های آموزشی، شماره‌ی ۱۷، سال پنجم صص ۶۷-۹۲.
- آشوری، داریوش. (۱۳۸۰). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، چاپ اول، تهران، انتشارات آگاه.
- افشین نیا، فرساد. (۱۳۸۴). تحلیل کاربردی داده: استفاده از نرم افزار اس.بی.اس.اس، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی.
- افقی نادر، و صادقی، عباس. (۱۳۸۸). مطالعه‌ی تطبیقی ارزش‌ها و هنجارها و رابطه‌ی آن با آنومی، فصلنامه‌ی تحقیقات فرهنگی، دوره‌ی دوم، شماره‌ی ۸، صص ۶۵-۱۰۶.
- بنیانیان، حسن. (۱۳۸۶). فرهنگ توسعه: خط‌مشی‌گذاری برای تقویت فرهنگ توسعه در ایران؛ تهران: امیرکبیر.
- تاجیک، محمد رضا. (۱۳۸۷). شکاف یا گسست نسلی در ایران امروز تحلیل‌ها، تخمین‌ها و تدبیرها، انتشارات مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- خاکی، غلامرضا. (۱۳۸۶). روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، تهران، چاپ سوم، انتشارات بازتاب.
- ربانی، علی، قاسمی، وحید و کیانپور، مسعود. (۱۳۸۶). اصول و مبانی آموزش شهروندی، چاپ اول، اصفهان انتشارات سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری اصفهان.
- رفیع پور، فرامرز. (۱۳۸۰). آناتومی جامعه، چاپ دوم، شرکت سهامی انتشار - تهران.
- شاه طالبی، بدری. (۱۳۸۷). بررسی مولفه‌های رهبری مبتنی بر ارزش‌ها و آرایه‌ی چارچوب مناسب جهت ارتقای این رویکرد رهبری در دانشگاه آزاد اسلامی منطقه‌ی چهار، پایان نامه‌ی دکتری مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران.
- صالحی امیری، سید رضا. (۱۳۸۸). انسجام ملی و تنوع فرهنگی، تهران، انتشارات مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- فاطمی نیا، سیاوش. (۱۳۸۶). فرهنگ شهروندی محصول و محمل حاکمیت خوب، سازمان کارا و شهروند فعال. فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی سال هفتم شماره‌ی ۲۶ صص ۳۵-۵۸.

فتحی، کورش و چوکده، سکینه. (۱۳۸۵). شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه‌ی درسی پنهان نظام آموزش متوسطه‌ی نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و آرایه پراکارهایی برای بهبود وضعیت آن. فصلنامه‌ی نوآوری‌های آموزشی، شماره‌ی ۱۷، سال پنجم صص ۹۳-۱۳۲.

فرهنگی، علی اکبر، شاه میرزایی، وحید و حسین زاده، علی. (۱۳۸۴). نظریه پردازان و مشاهیر مدیریت، تهران، انتشارات عتیق.

قلتاش، عباس. (۱۳۸۸). نقد و بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در برنامه‌ی درسی دوره‌ی ابتدایی ایران و آرایه‌ی طرح برنامه‌ی درسی تربیت شهروند، پایان نامه‌ی دکتری تخصصی برنامه ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان.

قلی زاده، آذر. (۱۳۸۸). جامعه شناسی فرهنگی، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.

کفاشی، مجید و کاوسی، اسماعیل. (۱۳۸۷). تاثیر مدیریت امکانات شهری بر فرهنگ شهروندی پژوهشنامه‌ی مرکز مطالعات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام صص ۳۸-۵۸.

لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان. فصلنامه‌ی نوآوری‌های آموزشی شماره‌ی ۱۷ سال پنجم صص ۱۲-۴۴.

مهرمحمدی، محمود. (۱۳۷۷). آموزش و پرورش و جامعه مدنی. مجله‌ی پژوهش‌های تربیتی. جلد سوم و چهارم.

میلنر، آندرو و براویت، جف. (۱۳۸۵). درآمدی بر نظریه‌ی فرهنگی معاصر، ترجمه‌ی جمال محمدی، چاپ اول؛ تهران، انتشارات ققنوس.

هدایت شده، فیروزه. (۱۳۸۰). نقش ارزش‌ها بر فرهنگ جامعه. مجموعه مقالات جامعه و فرهنگ جلد اول. تهران انتشارات آرون.

Anderson, Elizabeth; Hoeberrigs, Robert; Mackinnon, Lola and Thwaites, Trevor. (2004). Culturally inclusive arts education in Aotearoa/New Zealand, School for Visual and Creative Arts in Education, *University of Auckland New Zealand p 1-3*

Coffe', Hilde and Lippe, T. (2009). Citizenship Norms in Eastern Europe, Published online *Springer link from www.springer.com*

Curtin, Deane. (2002). Ecological Citizenship. *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, and New Delhi Pp293-305

Dalton, R. J. (2008). Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies*, available from <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x>

Fahlquist, Jessica. N. (2009). Moral Responsibility for Environmental Problems—Individual or Institutional, *Published By Springer vol 22 Pp109-124*

Gibson, Kay L. (2009). Moral Development in Preparing Gifted Students for Global Citizenship, *Morality, Ethics, and Gifted Minds Springer US*, Pp 1-12

- Grossman, D. (2000). The global and the local in partnership: Innovative approaches to citizenship education. *Paper presented at the Sixth UNESCO-ACEID International Conference on Education*, Bangkok, Thailand
- Heath. Antony F; Tilley. James R.(2005) British National Identity And Attitudes towards Immigration University of Oxford, *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, Vol. 7, No. 2, 2005:119-132
- Isin. Engin F.andTurner. Bryan S. (2002). Citizenship Studies: An Introduction, *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, pp 1-11
- Janoski, Thomas. Gran, Brian (2002). Political Citizenship: Foundations of Rights, *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, New Delhi Pp 13-53
- Joppke, Christian. (2002).Multicultural Citizenship, *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, and New Delhi Pp245-259
- Joo Kwak' Duck. (2007). Challenges for Values Education Today: In Search of a Humanistic Approach for the Cultivation of the Virtue of Private Citizenship, *Values Education and Lifelong Learning*, Konkuk University, Seoul, Korea Pp147-159
- Kertzner, Robert and Herdt, Gilbert.(2006).I Do, but I Can't: The Impact of Marriage Denial on the Mental Health and Sexual Citizenship of Lesbians and Gay Men in the United States *Sexuality Research & Social Policy Journal of NSRC*, Vol. 3, No. 1 Pp33-49
- Linklater, Andrew.(2002).Cosmopolitan Citizenship ,*Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, and New Delhi Pp317-333
- Lister, ruth.(2002).Sexual Citizenship. *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, New Delhi Pp 191-209
- Medarno, JUAN DÍEZ. (2005). Nation, Citizenship and Immigration in Contemporary Spain University of Barcelonans, *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, Vol. 7, No. 2,
- Roche, Maurice. (2002) Social Citizenship: Grounds of Social Change, *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, New Delhi Pp69-86
- Skogen, Rochelle.(2010).*The Missing Element to Achieving a Citizenship-as Practice: Balancing Freedom and Responsibility in Schools Today*, University of Alberta Interchange, Vol. 4, Springer 2010
- Ronchi, Alfredo. M. (2009).*e culture, cultural content in the digital age*, verlang Berlin Germany, Springer press
- Stevenson, Nick (2003).*Cosmopolitan Questions*. Open University Press McGraw-Hill Education
- Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume (2008), '*Social Norms*' in *New Palgrave Dictionary of Economics*, Second Edition, London: Macmillan

Unesco(2010a)culture, culturaldiversity, available from http://portal.unesco.org/culture/en/ev.phpURL_ID=35030&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html[Accessed 2010-03- 17 10:35 am

Unesco.(2010)b. Citizenship Education for the 21st Century available from http://www.unesco.org/education/tlsf/TLSF/theme_b/mod07/mod07task03/appendixhtm [Accessed 2010-01-27 4:42 pm]

Unesco.(2010)c. Teaching and Learning for a Sustainable Future teaching and learning ,20values education: PDF format available from http://www.unesco.org/education/tlsf/TLSF/pdf/pdf_list.htm [Accessed 2010-03-17 ۵:35 am]

Woodiwiss Anthony. (2002). Economic citizenship: variations and the threat of globalization, Foundations of Rights, *Handbook of Citizenship Studies*, SAGE Publications, and New Delhi Pp53-69

